

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Куліш Пантелеймон Олександрович (псевдоніми - Панько Казюка, Ратай, Панько Хуторний, Хуторянин, П.Необачний та ін.) народився 8 серпня 1819 року у містечку Вороніж (нині Шосткинського району Сумської області) поблизу колишньої гетьманської столиці - м. Глухова. Був нащадком давнього козацько-старшинського роду. Виховувався в атмосфері пошани до народних традицій і фольклорного слова. Учився в повітовій школі, потім у Новгород-Сіверській гімназії.

У 1839 став слухачем лекцій у Київському університеті - спочатку на словесному, а потім на юридичному факультеті. Однак незабаром був відрахований, оскільки не мав документів про дворянство, щоправда йому дозволили відвідувати лекції як вільному слухачеві.

Певний час П.Куліш викладав російську словесність та історію в дворянських училищах міста Луцька, Києва та у гімназії у Рівному. У 1843 - 44 потоваришував з Т.Шевченком, М.Костомаровим. З осені 1845 за запрошенням ректора Петербурзького університету, відомого російського критика, поета, академіка, видавця-редактора "Современника" П.Плетньова переїхав до столиці Російської імперії, де обійняв посаду старшого учителя гімназії та лектора російської мови в університеті.

22 січня 1847 р. взяв шлюб з Олександрєю Михайлівною Білозерською (літ. псевдонім - Ганна Барвінок, сестра Василя та Миколи Білозерських). Рік видався щасливим і в кар'єрному відношенні - петербурзька Академія наук послала його в закордонне наукове відрядження для ознайомлення зі здобутками в галузі літератури, мовознавства, історії інших слов'янських народів. Проте, в тому ж році був заарештований таємною поліцією у Варшаві за підозрою щодо участі у Кирило-Мефодіївському товаристві. Підозра не підтвердилась. Однак, за зв'язки з кирило-мефодіївцями, антикріпосницькі й національно-патріотичні ідеї, викладені в історичному романі "Михайло Чарнишенко или Малороссия восемьдесят лет назад" в поемі "Україна" (обидва твори 1843 року), в нарисі "Повесть об украинском народе" (1846) відбув п'ятимісячне ув'язнення. Потім його було заслано до Тули із забороною писати і друкуватись. Там він працював у канцелярії

губернатора, з жовтня 1849 р. працював редактором неофіційної частини "Тулських губернських ведомостей". Наприкінці 1850 його звільнено із заборону служити в закладах Міністерства народної освіти та друкуватися (останню заборону неодноразово порушував, друкуючись під псевдонімами). До 1853 року служив у Петербурзі, після чого на деякий час повернувся у свій маєток - хутір Мотронівку на Чернігівщині. В цей час П.Куліш багато пише, видає; загалом у другій половині 50-60-х років він один з найактивніших учасників і організаторів українського культурного життя.

Протягом 1864-67 як чиновник з особливих доручень направляється царатом до Варшави для роботи в Установчому комітеті. З 1868 жив у Львові, Відні. В кінці 1871 повернувся до Петербургу, де 1874 редагував "Журнал Министерства путей сообщения". На той час в історичних поглядах письменника назріли помітні зміни, що й засвідчило його тритомне дослідження "История воссоединения Руси" (1874-1877).

Емський указ 1876 року значно обмежив вживання української мови, що стосувалося публікацій українською мовою як перекладів, так і оригінальних творів. В цих несприятливих умовах П.Куліш марно добивався дозволу видавати свій власний журнал. В 1877 році він назавжди залишив державну службу, оселився на хуторі Мотронівка та зрідка виїжджав за кордон. Спроби на початку 80-х вийти зі словом до читачів, відкрити політичний часопис у Львові теж закінчилися поразкою. Фактично будучи ізольованим на власному хуторі, не полишає праці: займається перекладами, в тому числі й Біблії українською мовою, пише нові твори, завершує історичне дослідження "Отпадение Малороссии от Польши". Інтелектуальної праці не полишає до кінця життя:" з олівцем в руках Куліш помер 14 лютого 1897 р. на хуторі Мотронівка"¹, де й був похований.

Досліджуючи світоглядні особливості П.Куліша, ми одразу потрапляємо у сферу багатозначності. Більшість дослідників з огляду на мінливий характер поглядів Пантелеймона Олександровича схильні вважати, що його світогляд позбавлений наскрізної ідеї, залежний від інтелектуального оточення й життєвих обставин. При такому підході на перше місце в дослідженні світоглядних особливостей та причини їх радикальної зміни виходить завдання відтворення соціокультурного контексту, в якому жив і працював дослідник історії України.

Дійсно, на перший погляд такий підхід видається найбільш об'єктивним, оскільки, сам життєвий і творчий шлях П.Куліша сповнений кризами, дає для цього багато підстав: "Досі ще нікому

з дослідників не вдавалось однозначно відповісти на низку запитань щодо постаті Куліша, а саме: хто такий Панько Куліш - народник чи аристократ, європеець чи хуторянин, націоналіст чи інтернаціоналіст, патріот чи зрадник, політик чи культурник, позитивіст чи романтик"². Дослідники проводять нас через різноманітних гуртків і товариств, які впливали на світогляд П.Куліша: у 30-х роках - гурток поляків правобережної України; у 40-х - Кирило-Мефодіївське товариство; далі знаходимо П.Куліша в обозі московських слав'янофілів, а у 70-х разом з частиною російської громадськості він переживає туркофільські настрої.

Але є дослідники, які в цьому світоглядному мерехтінні намагаються віднайти об'єднуюче начало, визначити головну ідею творчості П.Куліша. В узагальненому вигляді нею визнається ідея України. В цих дослідженнях П.Куліш постає як безумовний патріот³.

Культуртрегерством називають життєвий шлях П.Куліша. Розбудовувати українське культурне життя, де в чому заново створюючи його підвалини, "создать сотридників і читателів"⁴, забезпечити здобутками світової науки - ось завдання всього його життя : "Немає українського історичного роману - П.Куліш дає цей роман; немає драматичних поем - він дає їх цілу низку в т. ч й гостро антимосковську "Іродову мороку" твір 1879 року, в якому, на протигагу своїм ранішнім потрактуванням, він дотримується усталеного в народній пам'яті позитивного ставлення до козаччини й гайдямаччини; бракує перекладів світових класиків - він їх перекладає (особливо повно та любовно -Шекспіра); неналагоджена видавнича справа - налагоджує роботу першої в XIX ст. української друкарні; нема українського правопису - творить його (і ми користуємося "кулішівкою" і по сьогодні); немає української граматики - пише її ("коли я їх не навчу (українців читати по-своєму), то не научить і лисий дідько"); немає українського журналу - разом з іншими ентузіастами його організовує ("Основа"); немає українського словника - збирає матеріали, як зокрема в "Записках о Южной Руси" - фольклорні та етнографічні (до речі, це П. Куліш винахідник таких широко вживаних нами слів, як дивовижний, подих, себелюб, вимовний, спонука, солодоші та ряд інших); відсутній такий невід'ємний показник культурної повноцінності кожного народу, як "Біблія" мовою цього народу - і він цілі роки витрачає, аби Святе Письмо таки зазвучало (і звучало) по-українськи; потрібна гаряча публіцистика - дає її; потрібна літературна критика - енергійно в ній працює; потрібні монографії з історії України - також пише їх"⁵. А ще П. Куліш, віднайшовши ідею "Сільської бібліотеки", активний популяризатор серед народу

здобутків української культури, в той же час, щедрий спонсор її потреб. На окрему увагу заслуговує доробок П.Куліша у галузі народної педагогіки, який в більшій своїй частині сьогодні чекає на свого видавця⁶.

Власне все, чим займався П.Куліш, попри його волі, набирало політичного забарвлення - будь то дослідження в галузі української історії чи мови, адже підкреслення національної своєрідності йшло в розріз із русифікаторською політикою царату. Тому його культуртрегерство є цілком політичною акцією. В зв'язку з чим, питання про вплив епохи, соціокультурного оточення на світогляд П.Куліша трансформується в інше - вплив самого П.Куліша через створений ним культурологічний контекст на українську громадськість. Зрештою, саме так поставив це питання Г.Грабович, виділяючи період П.Куліша в окремий етап формування української національної свідомості⁷. Це четвертий, пошевченківський етап, в якому центральною фігурою є П. Куліш. З П. Кулішем починається послідовний історичний ревізійонізм минулого України в ключі універсальних цінностей; закладаються основи раціоналістичного осмислення майбутнього української нації як культуртрегерство; відбувається проблематизація українськості як пізнавальної проблеми, яку необхідно вирішувати в контексті світової думки, залучаючи європейський інтелектуальний потенціал⁸.

Якщо екстраполювати періодизацію Г.Грабовича на історіографічну спадщину, то це період оформлення ідеологемного концепту власне українськості. Тоді 40-50-ті роки будуть виглядати як пошуки такого концепту, а 80-90-ті як період його руйнування самим П.Кулішем.

Особливістю еволюції історичних поглядів П.Куліша, є те, що спочатку він на основі досліджень з історії України, прилучився до творення неоміфу про єдність українського народу, що, став основою ідеології українськості, уможливив перехід від провінційного до національного самоусвідомлення, а потім сам же його і руйнував. Творив і руйнував в історіографії на базі одного і того ж концепту - ментальність українського народу⁹, перекомбінуючи одні і ті самі характеристики його індивідуальних рис, базованих на образах пограниччя, христологічності (біблійності), культурництва. Творив тим продуктивніше, що знаходився в осерді його формотворчих процесів, руйнував тим небезпечніше, що розкладав його з середини. Творив і руйнував фактично на базі одного і того ж джерельного і фактографічного матеріалу, в межах однієї і тієї ж методології.

Якщо базою для дослідження історіографічної еволюції П.Ку-

ліша вважати окремі студії з історії 40-50-х років та дві синтетичні праці "История воссоединения Руси" й "История отпадения Малороссии от Польши", то концептуалізація історії України виглядає як ряд окремо взятих переконань. Хоч між ними можна простежити еволюційний зв'язок, але лише за бічними лініями, за окремими епізодами, тоді, як ядро - це цілком новий, змінний в епохальному плані концепт, що є моделюючим по відношенню до історичної схеми, рушійних сил, характеру міжнародних відносин і т. д. Таким чином, в різні періоди своєї творчості П.Куліш по-різному моделює ментальні особливості українського народу: в період романтизму вони оформлюються в дві співіснуючі парадигми - біблійний месіанізм та Україна як зона пограниччя; в 60-70-х роках - як синкретичний характер української культури, месійний по відношенню до Заходу і Сходу; у 80-х - характер української ментальності будується на бівалентності, антитетичному поєднанні культури та антикультури.

Отже, звернемося до раннього періоду творчості П.Куліша - 40-50-х років. В цей час він перебуває під могутнім впливом романтизму.

Романтизм в історіографії, як загалом і в історії культури, розпочинався зі спростування попередніх історіографічних концепцій, базованих на механістичній картині світу. Молодим українським історикам в попередній концепції історії України не вистачало самого сенсу української історії. Не приймають вони і комплікативного характеру попередніх досліджень, та манеру викладу подій, позбавлену емоційної та колористичної виразності. В розгорнутій полеміці молоде покоління істориків наводить цілий ряд нових, свіжих аргументів, що доводять однобічний характер попередніх концепцій. Починається рух за розхитування усталених історичних схем: в очевидних, здавалося раз і назавжди встановлених фактах відшуковується інший, потаємний зміст; будучи поставленими в інший контекст, вони набувають іншого значення. Показовим в цьому плані є розхитування державницької схеми історії у зв'язку з появою нового історіографічного об'єкту - народу. Історія держави не може бути єдиною площиною буття народу, зазначав П.Куліш, держава може зникнути, а народ залишається жити, заявляючи про своє існування якимось іншими формами (літературою, звичаями і т. д.). В цей час П.Куліш розвиває і акцентує увагу саме на тих факторах, які, впливаючи на історію народу, в той же час є позадержавними: мова, географія, природні умови існування (краса і щедрість природи формують народи лагідні й покірливі, навпаки суворі умови проживання формують

схильність до агресії, до завоювання чужих територій).

Ламається попередня причинно-наслідкова схема української історії, побудована на однозначності, оціночній визначеності історичних явищ. Переглядається характеристика минулого як сукупність єдиноможливих явищ і подій, пов'язаних прагматичною ідеєю. Минуле зберігає в собі безкінечну множину можливостей, які поряд з вже реалізованими впливають на прийдешнє¹⁰.

Романтики прагнули утвердити принципів інаковості історії, що пов'язано з утвердженням нової єдності, тісно пов'язаної з новим об'єктом історії - народом. Для романтиків такою єдністю став "дух народу". Саме він має визначити хід національної історії. Отже, віднайдення нової єдності, крім констатації її ментальної сутності (вона притаманна всьому суспільству як і окремому індивіду; має зберігати сталими свої риси на протязі зміни поколінь) потребує дотримання ще декількох умов: для того, щоб віднайдену характеристику можна було вважати справжнім духом народу, необхідно, щоб цей комплекс характеристичних рис відбився в усіх духовних і матеріальних площинах буття народу, був для всієї множини площин спільним, можливо було провести аналогію між, скажімо, державною формою буття народу та його світоглядними особливостями; "дух народу" має бути індивідуальним, особливим і неповторним для кожного народу; ця індивідуальність і вписує його у книгу світової історії.

Як бачимо, нова задекларована єдність вимагає перш за все здійснення великої пошукової роботи. Оскільки завданням дослідника є не апріорне утвердження характеру такої єдності, а має бути результатом тривалих пошуків, зіставлень, то на перше місце виходить сама методика дослідження історії. Сам процес віднайдення характеру єдності є пріоритетним по відношенню до синтезу історії на основі цієї характеристики. Ось чому історична наука періоду романтизму сповнена широкомасштабними проектами по збиранню різноманітного історичного матеріалу, розширенню джерельної бази, дослідженнями окремих періодів історії, окремих явищ, окремими нотатками з тієї чи іншої проблеми, що публікуються у вигляді "Записок", але власне синтетичної роботи, яка б узагальнила накопичений досвід так і не було написано.

Тому доцільніше на наш погляд розгляд творчість П.Куліша в цей період розпочати саме із з'ясування особливостей пошукових методів, арсенал яких в період романтизму був надзвичайно широким¹¹. Їх у П.Куліша можна згрупувати за двома пошуковими завданнями: пошук об'єднаного концепта за рахунок розширення контексту, та віднайдення неповторного, індивідуального,

особливого.

Пошук об'єднаного начала має відповісти на запитання яким же є дух українського народу. Тому в цей період П.Куліш вдається до прийому поліплощинного моделювання історії України та розширення джерельної бази.

В період романтизму зростає потреба в розширенні джерельної бази з історії України. П.Куліш став одним з перших співробітників створеної в Києві Тимчасової комісії для вивчення давніх актів, був направлений в 1843 р. до Київської губернії для розшуку та вилучення давнього актового матеріалу та інших матеріалів, які мають історичну цінність. Наслідком пошукової роботи стало ознайомлення П.Куліша з широким колом джерел: українськими літописами; фольклором; актовими матеріалами; джерелами з історичної географії.

Зібравши досить великий матеріал з різних галузей народного життя, П.Куліш намагається розширити площини дослідження історії: поряд з історією державотворчих процесів, історією воєн розглядає економічну, соціальну історії та історію культури. Перегортання різноаспектних площин історії та пошук наскрізних, об'єднуючих їх процесів було необхідною передумовою для пошуку "духу українського народу". Створення своєрідної енциклопедії життя українського народу - це той самий романтичний новалісівський проєкт енциклопедії всіх наук, що об'єднує єдине дерево знання¹².

П.Куліш використовує багатоаспектність методологічного підходу в історичних дослідженнях, віднаходить історичний дискурс через взаємодію декількох хронотопічних площин. Найбільш плідно цей прийом романтизму застосовується П.Кулішем в більш пізній роботі "Истории воссоединения Руси". В цьому дослідженні є декілька площин, в смислового полі яких витворюється авторське розуміння історії: минуле досліджується водночас на засадах біологізму і за містичною схемою християнської доктрини. У цих двох площинах, що різняться концептуальним баченням сенсу історії, сама вона конструється по-різному. У біологічному вимірі - це історія сильного етносу, що успішно конкурує з сусідніми і використовує можливість утвердитись по праву сильнішого. Тоді, як духовну історію цікавить перш за все зростання духовного потенціалу. Спроектована у різних площинах, категорія "народ" набуває різного аксіологічного звучання: то це біологічна маса, що живе за законами виживання, то це духовна спільнота, з якої мають вийти майбутні пророки, і тоді до його характеристик долучаються такі риси, як глибинна релігійність, інтуїтивне прозріння істини і т. д.

Ще одним улюбленим прийомом П.Куліша є потенціювання якогось, на його погляд, ключового явища для української історії. Для потенціювання явища характерно те, що дослідження проводяться під різними кутами зору. Внаслідок зміни "освітлення" історичний факт набирає багатоаспектного звучання. Так, П.Куліш долучається до розробки улюбленої теми українського романтизму - козаччини. Він сприяє не тільки його багатоаспектному дослідженню, зокрема, як явища економічного, але й до міфологізації, поєднуючи з біблійним підтекстом, оточуючи цитатами з релігійних книг.

Загалом розширення історичного контексту підпорядковується пошуку індивідуального.

Для романтичних досліджень характерна загальна полемічність. Причому романтики полемізують не тільки зі своїми попередниками, але й один з одним. Кожен з них незадоволений результатами дослідження своїх сучасників. Мабуть, немає такого історика періоду романтизму, який би не заявляв своє право на новизну концептуальних поглядів щодо історії України. Цьому сприяла актуалізація суб'єктивізму як форми пізнання світу в нові часи, що припадає на кінець XVIII - початок XIX ст. Активізація ролі суб'єкта в процесі пізнання дійсності спричинилася до істотних змін у ряді гуманітарних наук. Найголовнішим досягненням нового аксіологічного підходу стало обґрунтування права на суб'єктивне бачення історичного явища і, як наслідок, - піднесення ролі історика.

Такий підхід змінює і концепцію написання історії, яка осмислюється та моделюється "по личному воззренію" автора, на основі суб'єктивно відібраного фактографічного матеріалу. П.Куліш писав: "Занимаясь несколько лет собираніем всего, что относится к истории Малороссии, с целью написать со временем самую истинную ея историю, и углубляясь с полным вниманием в этот предмет, я убедился, что кроме, так сказать, классической истории Малороссии, может еще быть особенная история..."¹³

Принцип пошуку індивідуальних рис національної історії змушує дослідника диференційовано підходити й до її джерел. Серед усього комплексу історичних джерел романтики вирізняють і ставлять на перше місце етнографічні, як ті, що тільки й можуть дати національну специфіку. У своїй археографічній роботі у Тимчасовій комісії П.Куліш більшого значення надає збиранню фольклору. Під час експедиції ним було знайдено один з козацьких літописів, якому П.Куліш дав назву "Літопис Самовидця", вважаючи його фіксацією справжніх подій їх сучасником. Пізніше цей літопис був надрукований у журналі О.Бодяньського. П.Куліш

відмовляє у першості актовим джерелам, як основним для написання історії (що загалом контрастує з загальноросійською тенденцією в джерелознавстві: домінування саме актового матеріалу, який в XIX ст. фактично витісняє попереднього фаворита - літописи). Його не задовольняє перш за все ідеологічна заангажованість такого роду матеріалу (пізніше П.Куліш з тієї ж причини відмовляє у джерельній цінності козацьким літописам - виключенням є "Літопис Самовидця" - що відображають, на його думку, ідеологічне замовлення козацької еліти). Натомість, основним джерелом для написання істинної й нової історії П.Куліш вважає фольклорні й етнографічні джерела. У 40-х роках, зважаючи на те, що такого матеріалу накопилось в руках українських істориків досить багато, пропонує І.Срезневському, М.Костомарову, М.Максимовичу об'єднати матеріали і зусилля для видання збірників українського фольклору, які мають стати основним джерелом до історії України¹⁴.

Ще однією характерною епістемологічною особливістю, яка була характерна і для творчості П.Куліша є відшуковування і концентрація дослідницької уваги на специфічних явищах національної історії, які не були властиві історіям інших народів або проявилися в них не та яскраво. Для української історії таким явищем було українське козацтво. Романтична історіографія перекриває тему козаччини. Козацька проблематика в 40-х роках була головною у творчості П.Куліша, до неї зберігався інтерес дослідника впродовж усього життя, але відмінною рисою цього періоду було захоплене ставлення до історії Запорозької Січі та теми козаччини загалом.

У цей час П.Куліш теж займається виділенням пріоритетних періодів, знакових постатей. Так, зокрема він прихильно ставився до Б.Хмельницького, І.Виговського та до окремих гетьманів періоду Руїни. В козаччині П.Куліш досліджував індивідуальні риси цього явища, спосіб світосприйняття (особливо, запорозький світогляд), оскільки козаччина була квінтесенцією, "корень квадратний" українського народу. Вже в цьому можна виділити характерну тенденцію українського романтизму - екстраполяція індивідуальних рис якогось певного історичного явища, на всю подієвість і характер української історії, перегляд всієї історії через козаччину. Конструювання всієї історичної схеми за індивідуальними проявами ключового, показового для народної історії, з точки зору романтиків, явища. У П.Куліша в цей час зустрічається така пріоритетна градація історичного часу: сучасність менш цікава у порівнянні з Гетьманщиною, а та, в свою чергу, є менш героїчною

(а, отже, цікавою) по відношенню до XVI - XVII ст., часу перших козацьких повстань та визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Загалом явище екстраполятивного мислення романтиків заслуговує на окреме дослідження, адже це цілий мислительний комплекс, який включає як несвідоме змішування епох, перефарбовування всієї української історії в козаччину, так й свідоме творення неоміфу, який став базовим ядром для творення національної ідеології. В романтиків спостерігаємо процес такого ідеологічного узагальнення української історії через перетворення козаччини на систему символів та перегляд всієї української історії через цю систему. Так, наприклад, для П.Куліша одним з таких символів є козацька могила - єдине місце, де відкривається істина про українську історію.

Не можна не звернути увагу на ту національну конкретику, яка відкривається в роботах романтиків і в тому числі й П.Куліша. Ставка на індивідуальне змушує їх займатися проблемами специфіки мови, історичним колоритом епох, що почасти розкривається через прояснення значення застарілих слів. Окреме місце займають дослідження культурологічних перехресть, що зустрічаються на території України. Звертається увага на особливості побуту, матеріальну культуру, спосіб світовідчуття (в цьому плані цікавим є досвід романтиків по вивченню особливостей історичного народного світосприймання: сприйняття часу і простору можуть мати не тільки епохальні, але й ментальні відмінності). Такі дослідження проводяться у постійному зіставленні та порівнянні з ментальними особливостями сусідніх народів - польського і російського.

Проаналізувавши лише декілька аспектів романтичної методики дослідження історії П.Куліша, варто відзначити, що загальноромантична установка на пошук, відкидання наперед встановлених істин, пропагування індивідуального підходу до вивчення історії, відкривала широкий простір для історіографічних експериментів. Саме в цей час П.Куліш формує уявлення про індивідуальний характер як самої України, так і її історії. Ця особливість настільки виразна і оригінальна в своїй самості, що постійно знаходиться в стані протиріч з оточенням. Її історія - це постійний супротив оточенню, яке прагне знівелювати ментальну специфіку українського народу. Ця концепція індивідуальності України втілюється для П.Куліша в два образи: Україна як зона пограниччя, та Україна як земля обітованна. Визначенням характеру духу українського народу займалася в цей час вся українська історіографія, а

разом з нею й П.Куліш. Однією з домінуючих схем, за якою здійснювали характеристики своїх народів не тільки українські романтики, але й польські, російські історики - є біблійна схема. Для такого народу характерна месіанська історична роль, облагоджувальна по відношенню до людства. В цей час світогляд П.Куліша перебуває під впливом двох програмних документів - "Книги народу польського і пілігримства польського" А.Міцкевича та "Книги буття українського народу" М.Костомарова. Риси українського народу - це риси біблійного народу, а, отже, й екстраполяція на його історію біблійних схем. Його історія сповнена випробувань, страждань, пригнічення та духовного оновлення. Безумовно, біблійна схема слугувала не стільки індивідуалізації, виділенню, скільки навпаки об'єднанню, нівелюванню характеристик рис народу: оскільки, й російські, й польські, й українські ідеологи в цей час наділяли рисами богообраного народу свої народи, що робило їх при простому зіставленні типовими, а не відмінними один від одного. У П.Куліша поряд з біблійними характеристиками духу українського народу знаходимо іншу характеристику народу, яка відповідає образу України - пограниччя.

Україна - це місце зустрічі Європи та Азії¹⁵, тому дух українського народу поєднує риси як європейські (будівничі) так й азійські - руйнівні; оптимізм заходу та меланхолію сходу; вміння раціонально мислити та емоційну поривчатість. Пограничну свідомість українського народу як позитивний фактор П.Куліш розвиває в пізній своїй роботі у "Листах з хутора". В ній дослідник відзначає унікальність ситуації, що склалася в Україні, і яку мислитель закликає зберегти - стан гармонії, яку втратила західна цивілізація в своїй відірваності від природи та природний схід, який попри збереження нерозривного зв'язку з природою, не зазнав глибоких інтелектуальних зрушень західної цивілізації. Зрештою, навіть сам процес зняття образу ворогів нації, що передбачало показ позитивних впливів Речі Посполитої, через яку в українську культуру прийшли здобутки західної цивілізації, чи приміряння до історії України мусульманських мотивів, підсвідомо конститує пограничний характер України. Пограниччя відбилося в усьому: у способі господарювання де поряд з мирним землеробством уживається здобичництво; в одязі, де поряд з традиційно слов'янськими уживаються елементи татарського одягу і т. д. В 40-і роки П.Куліша особливо приваблювали пограничні явища та типажі. Так пограничною є особистість запорожця. Особливу увагу П.Куліша привертає одна ситуація, описана в нього неодноразово - постріл запорожця у монаха, перехідний момент між двома світами.

Найяскравіше пограничний характер України проявляється, на думку П.Куліша, у такому явищі, як Запоріжжя. В Запорозькій Січі відчуття часу і простору, релігійні норми набувають особливих форм, своєрідних в своєму химерному поєднанні світовідчуття різних цивілізацій.

В останні десятиліття свого життя П. Куліш продовжував розвивати образ пограниччя, що правда вже в негативному сенсі.

Недівлячись на велику підготовчу діяльність (проведення пошукової роботи, результати якої ввійдуть у вигляді окремих матеріалів до "Записок о Южной Руси"; детальну проробку окремих проблем з історії України, як, наприклад, дослідження з "Истории малороссийских фамилий" та апробацію історичної концепції в літературних творах), узагальнюючої наукової праці з історії України в цей період П.Куліш так і не створив. Залишилися окремі начерки-плани та декілька невеликих за обсягом робіт - "Україна" (1843) та "Повесть об украинском народе" (1846). Щодо останньої - варто сказати: вона в плані розстановки акцентів передбачила розвиток української історіографії на декілька десятиліть. В ній автор вирішує питання про початок української історії; визначає характер взаємовідносин з державами-колонізаторами; визначає висхідні лінії української історії (період козаччини до визвольної війни потраковує як наростання націотворчих процесів), а повстання під проводом Б.Хмельницького - як їх реалізація з подальшим згасанням, "ослабленням розвитку політичного тіла" й "організму нації". Останній період подається як процес поступової втрати Україною своїх здобутків, а наступні за Б.Хмельницьким гетьмани називаються його слабкою тінню.

Пограниччя й біблійність не здобули концептуального завершення в період романтизму, зате у вигляді синтезованого явища з'явилися у більш пізній роботі - "Истории воссоединения Руси". Там вони продовжуються і розвиваються у межах єдиного концепту - "культури"¹⁶. Так, в межах концепту культури характеристика пограничності, як специфічна риса українського менталітету, набуває месіанського характеру, а христологічні лінії її історії знаходяться під впливом своєрідного кулішевого уявлення про історичність релігійних форм буття народу (а саме, про виправданість на певному етапі історичного розвитку поєднання православ'я з насиллям¹⁷).

Отримуючи значення ментальних особливостей, культура в рецепції П.Куліша не обмежується виключно питаннями з історії літератури, книгодрукування чи освіти. Будучи явищем синтетичним, вона охоплює всі прояви народного буття (спосіб соціаль-

ної організації, спосіб господарювання, моральні настанови, релігію, державотворчий потенціал і т. д.). Виділяючи у кожній площині буття українського народу індивідуальні національні риси, П.Куліш моделює їх не тільки як синтез кращих рис західної і східної цивілізацій, але намагається надати їм відповідності моральним цінностям християнства. Зокрема, досліджуючи особливості українського державного чуття, відмічає його ментальну специфічність - воно уникає крайностей двох політичних систем: східного деспотизму та західного олігархічного демократизму. Україна витворює власне уявлення про державну організацію, є зразком панування духу громадянства. Але в своєму широкому демократизмі громадянство є втіленням біблійного уявлення про форми суспільної організації, де панує загальна рівність перед законом. Загалом концентрування ментальних проявів українського народу навколо моральних настанов християнства в "Истории воссоединения Руси" є досить відчутною тенденцією. Так світогляду полян та їх лагідному, покірному, миролюбному характеру найбільш прийнятною є християнська релігія; спосіб господарювання - хліборобство є благословенним з християнської точки зору заняттям.

У той же час, у цій роботі проявляється своєрідність християнського субстракту в рецепції П.Куліша, а саме - у визнанні його історичності. Християнство як частина всесвітньої культури має свої епохальні лики і залежить від того, на якій стадії свого розвитку знаходиться сама культура. Історію розвитку світової культури він розділяв на два етапи: період культури-сили та період культури-духу. Період української історії, розглянутий в "Истории воссоединения Руси" співпадав з періодом, коли законами людства були закони виживання, сили фізичної, тобто, співпадає з періодом культури-сили. Світ живе в цей час за законами сили, отже і культура у своїх проявах враховує силовий вектор. Наприклад, громадянський дух українського народу, фактично знищений польським пануванням, відроджується у формі організації воєнізованого частини українського суспільства - у демократичності влаштування козацтва. Останнє, представляючи собою грубу фізичну силу, було гарантом виживання народу в період культури-сили, захищаючи здобутки української культури від іноземних зазіхань. Такого силового захисту вимагає й сам характер розташування України - пограничний. В цей період навіть змінюється форма господарювання - панує здобичництво, а землеробство на пограниччі повинно було виробити форми воєнізованого захисту. І православ'я для того, щоб зберегтися, повинно було поєднатися для свого захисту з

грубою фізичною силою. Саме тому війна українського народу під проводом Б.Хмельницького вписується в загальний хід Української історії як логічне продовження його культурницького поступу, освяченого православ'ям. Ось чому для П.Куліша військове мистецтво, походи та битви козаків теж є ціннішим явищем культури на стадії її силового розвитку. Для П.Куліша в його історичному дослідженні було важливо показати момент, коли груба фізична сила українського суспільства, зайнята обороною його фізичного існування проникається ідеєю необхідності захисту його духовного світу. Тому постаті гетьмана П.Сагайдачного та православного українського митрополита Й.Борецького є ключовими для цього дослідження. Заперечуючи тезу української історіографії про природну релігійність козацтва та прояв ініціативи з його боку щодо захисту православ'я (полемізує восновному з М.Максимовичем), показує, як через проповідь Й. Борецького П.Сагайдачний, а під його впливом і все українське козацтво проникається ідеєю необхідності захисту православ'я. Саме цей момент української історії стає моментом духовного перелому, що у майбутньому, пройшовши через очищувальний вогонь Хмельниччини, стане основою якісних змін в українській історії - переростання з культури - сили в культуру-дух.

Православ'я для П.Куліша в цьому дослідженні - один з найголовніших чинників української історії. Є явищем унікальним, оскільки уникло запозиченого, механістичного переносу західної культури у вигляді латинства (чого не уникли поляки), але в той же час не набуло рис азійського схизматизму, як московське православ'я. Показовим в цьому плані є підкреслення П.Кулішем різниці між українським і російським православ'ям через співставлення їх уявлень про роль монастирів у суспільстві: у Московській державі - це місце, де ув'язнювали жінок і дівчат, куди відправляли вмирати літніх людей (тому російський монастир - "та ж могила") тоді, як в Україні - це топос культури, життєдайна сила у суспільстві. Намагаючись обгрунтувати його життєдайну силу для українського суспільства, П.Куліш узагальнює під явищем монастиря декілька значимих для української історії явищ: "Не могила був монастир южноруський: козацьке отамання виходило з монастирів і слово чернецкої науки в діло перетворювало. А братства ж наші? Се ті ж монастирі, тільки тут робили діло Хрестове, не надівавши яси..."¹⁸.

Для П.Куліша українська ментальність є креативною не тільки по відношенню до власної історії, але й по відношенню до всесвітньої: вона стала основою і здобула генетичне своє продовження у

історії окремих народів. Зокрема, Московську державу П.Куліш розглядає як продовження історії тих полянських племен, що склали основу перш за все української народності. Тому історик закликає своїх співвітчизників ставитись до культури Росії як до свого власного історичного спадку, бачити через чужерідні нашарування своє ментальне втілення. Ця теза підривала одну з головних тез, на якій базувалася російська історіографія. М. Карамзін сприяв виробленню і утвердженню особливої схеми російської історії. "За цією схемою російська держава розвивалася під владою однієї династії, коріння якої походить з роду Рюриковичів, який правив стародавнім Києвом. Походячи з Києва, ця династія надалі змінювала лише столицю своєї держави. Вважаючи себе прямими спадкоємцями Київської Русі, московські історики у переважній більшості розглядали росіян як головних, а іноді навіть як єдиних спадкоємців давньоруської доби на тій підставі, що саме росіяни - єдині зі східних слов'ян створили в новітні часи свою державу. Такий підхід позбавляв українкий народ права на свою історичну спадщину, в зв'язку з чим формування української народності пов'язувалось із моментом виникнення Галицько-Волинського князівства. Представники "державницької історіографії" в російській науці, особливо М.Погодін, вважали, що українці, перемістилися з Галичини і Волині, знайшли на Подніпров'ї терен, залишений великоросами при їх відході на північ та схід після татаро-монгольської навали. Зосередження уваги на добі козацчини та гайдамаччини, зображення їх головними моментами української історії не тільки не суперечило прийнятій в російській історіографії схемі, але й дозволяло розглядати княжий період як початковий етап "общерусской истории"¹⁹.

Проголошуючи за допомогою культури український етноцентризм, П.Куліш вважає сусідні слов'янські народи його етнічними околицями. Аналогічно історик розмірковував щодо західних сусідів. Україно-руський субстракт став основою для Великого Князівства Литовського. Проголошує він і принципіву єдність і з польським народом. Узагальнення щодо важливості українського елементу для історії Польщі доповнює дослідженнями на рівні персоналій - виводить шерек етнічних "русів", які працювали на її благо, ставши провідними діячами в галузі політики й культури. Месійна роль України по відношенню до сусідніх народів обгрунтовується на зразок месійності України в "Книзі буття українського народу" - український народ в найбільшій чистоті зберіг слов'янський світ. Відмінністю ж є те, що на відміну від христових заповідей, які він зберігає по "Книзі буття українського народу", у

"Истории воссоединения Руси" він сам став творцем духовних істин для слов'янського світу. Тому історія держав-сусідів багато в чому історія самого українського народу, яку історик намагається повернути своїм зневіреним землякам." З польської історії вертаю я до руської багачько такого, чого зреклися наші історики, задивившись на Московщину як на щось ціле, а вона - тільки частина цілого"²⁰.

Саме тому Україна має об'єднати сусідні слов'янські народи, повернувши їм справжній слов'янський дух і стати через власну культуру духовним провідником у всесвітній історії, бо "... ніде не родить духовного жнива більше, як на Україні... а сонми люду українського сіяють душевним багатством над усі народи..."²¹.

Зрозуміло, що з онтологізацією культури українського народу потрібно було переглянути всю схему української історії. П.Куліш відмовляється від романтичної вибірковості по відношенню до окремих епох української історії. Щоб ідея дійсно набрала ментального характеру, вона повинна пройти певну історичну етапність у своєму розвитку, ставши основою безперервного історичного розвитку народу, тому П.Куліш поглиблює історичну схему, починаючи її від полянських племен, з історії яких закладаються основи ментальної індивідуальності українського етносу. Тому історична схема виглядає так: 1. Історія слов'янських племен - закладання основ українського етносу; 2. Період Київської Русі - прийшли "руси" підпорядковують полянські племена, притлумлюючи тим самим громадівське начало, але вихід слов'янський менталітет знаходить у православ'ї, як у прямиому відповіднику особливостям слов'янського світовідчуття; 3. Татаро-монгольська навала. Попри усталеної думки в українській історіографії про шкідливість цього періоду для слов'янських народів, стверджує наявність позитивних рис, зокрема, ослаблення княжої влади сприяє відродженню громадівського самоуправління. 4. Слов'янські землі потрапляють під владу Великого Князівства Литовського і перетворюють його на новий центр слов'янської культури. 5. Україна під владою Речі Посполитої - пряма загроза знищення духовного світу, шляхом покріпачення та покатоличення. Але в межах самого суспільства виростає та сила, що здатна протистояти намірам Польщі. Козацтво, міщанство та православне українське духовенство стають на захист своєї культури.

Закінчуючи третій том "Истории воссоединения Руси" темою релігійних, соціальних і національних рухів в епоху Й.Борецького, П.Куліш мав на меті продовжити подальше дослідження періодом визвольної війни українського народу. Під проводом Б.Хмель-

ницького український народ звільняється з під гніту покатоличеної Польщі й об'єднується зі своєю північною частиною, зі своїм генетичним продовженням. Цілісність Русі відновлено. Для історії України настає період, коли культура-сила має перерости в культуру-дух.

На цьому історична схема не завершується в концептуальному плані (у історичній кулішевій візії майбутнього України). У публіцистичних працях, у листах він її гадає продовжує як процес безперервного зростання, як накопичення критичної маси, достатньої для того, щоб за допомогою української культури подолати двоєдиність в межах Російської імперії, відновити слов'янський світ: "...Куліш обстоював способ нагромадження такої критичної маси української культурної енергетики, щоби наслідком цього стало, власне, самоплинне, природно-органічне трансформування і самого політично-державного центру країни - прямо сказавши, заміна Петербурга як столиці на Київ, відродження княжої України"²².

Від семантичного навантаження поняття "культура" залежить у П.Куліша соціологічне конструювання. Синтетичний її характер, охоплення всіх сфер буття українського народу, конститує українське суспільство як певну цілісність і в його соціальної структури. Кожне породження нової соціальної групи (як, наприклад, козацтво) безумовно виправдане, оскільки, грає свою роль у збереженні культури. Хоча певний стан в своїй соціальній функціональності може перетворитися на анахронізм, але в цей час П.Куліш не піддає сумніву значимість, необхідність, а, отже, історичну виправданість появи того чи іншого суспільного стану на історичній арені. Звернемо увагу на характеристику двох станів в цій роботі - міщанства і козацтва. Ставлення до них П.Куліша є показовим у зв'язку з його полісемантичним уявленням про українську культуру. Зі звуженням семантики культури до значення ортодоксального православ'я, зі зміною погляду на характер української ментальності у 80-х роках ці соціальні групи зазнають найбільшої переоцінки.

Високо оцінював П.Куліш в "Истории воссоединения Руси" роль українського міщанства. Порушивши питання про роль міщанства у соціальному житті України XVI - перших десятиліттях XVII ст., виділив як головне той факт, що воно зберегло традиції православ'я та відроджувало й втілювало давньоруське уявлення про громадське право. Останнє втілювалося в ідею магдебургії, яку вони перейняли від Західної Європи як форму, схожу на влаштування староукраїнських міст.

На окрему увагу заслуговує моделювання історії козацтва. Ставлення П.Куліша до цього явища в 70-х роках не є однозначним. Воно позбавлено тієї романтичної захопленості, що була притаманна в 40-х роках. Але воно не є ще однозначно негативним, як, скажімо, в 80-х роках.

П.Куліш був вільний від традиційної інтерпретації проблеми козацтва в дусі "Історії русів", як більшість українських істориків. Але тема козацтва є все ще центральною в творчості П.Куліша: першопочатковою назвою "Истории воссоединения Руси" мала бути "История украинского казачества до Богдана Хмельницкого"²³. Воно все ще цікавить П.Куліша: в цьому дослідженні він розширює джерельну базу з історії перших козацьких рухів, досліджує еволюційні зміни в межах козацтва, що уможливають виділення періодизації історії козацтва. Попри окремі негативні зауваження, П.Куліш в "Истории воссоединения Руси", зберігає свій погляд на козацтво як на позитивне явище в українській історії. Але зберігаючи концептуальну єдність, історична система П.Куліша в окремих своїх елементах зазнає перегляду вже в межах "Истории воссоединения Руси". Так між другим і третім томом, що вийшли з розривом у три роки, відчутна суттєва різниця в оцінці явища козацтва - наростання негативних характеристик, що здобуло продовження і розвитку в наступній монографії.

"История отпадения Малороссии от Польши" за міркуваннями самого П.Куліша, повинна була мати генетичну спорідненість з "Историей воссоединения Руси" як фундаментальний конспект для написання четвертого і дальших її томів. Але про цілком окремий характер цього дослідження свідчить не тільки об'єм (трьохтомне повноцінне видання), а й те, що історична оповідь розпочинається заново, відтворюючи почасті досліджені в "Истории воссоединения Руси" етапи української історії. Відчуття того, що "История отпадения Малороссии от Польши" є цілком відмінним від попереднього дослідження поглиблюється за рахунок усвідомлення кардинальної зміни, що зазнає сама основа історичного дослідження. В "Истории отпадения Малороссии от Польши" історичний концепт будується на бівалентності, антитетичному поєднанні культури та антикультури.

В основі такого бачення історії України лежить зміна уявлення П.Куліша про характер української ментальності - його бівалентність, де поєднуються риси високої моралі (християнської) з тваринним (антихристиянським) началом.

Головною відмінністю українського менталітету є не сама наявність антитетичних рис, а їх глибинна заостреність, надмір-

ність: якщо релігійність, то до аскетичного самозабуття; якщо жадоба помсти, то до повного фізичного знищення свого ворога.

Історичний сюжет, побудований на антитетичному протиставленні культури та антикультури, формується на основі історичного розвитку цих двох начал. Два протиставні начала присутні в усіх проявах народного буття (соціальної організації, економіці, політиці і т. д.) створюють два осердя української історії, навколо яких розвиваються її події.

В "Истории отпадения Малороссии от Польши" поняття культура втрачає свою полісемантичну навантаженість, звужується, ототожнюючись виключно з православ'ям, "предковскою верою", яка є основою "русской народности"²⁴. Відповідно в дослідженні одне з головних місць займає історія православ'я. Православ'я стало квінтесенцією, концептуальною вираженістю всіх позитивних рис характеру руської народності. З його приходом на землі Київської Русі слов'янські племена змогли настільки збільшити свій культурницький потенціал, що почали впливати на долю інших народів. Зокрема їх культуру змушене було перейняти Велике Князівство Литовське, внаслідок чого: "Литва была самостоятельная нация одним только именем своим. Огромное большинство литовских подданных, людей Русских, привосходство русского быта над литовским и необозримое пространство литовской земли, означенованной преданиями христианской церкви и словянской государственности, - все это вместе дало так называемую в Москве "Литовскую сторону", по существу своему, славяно-русскую"²⁵. Великого впливу зазнала й історія Польщі: "Можно сказать, что древние Ляхи, в своей закостенелой грубости, воспитывались на русском элементе"²⁶.

Подальша доля православ'я розглядається в умовах перебування України під владою Речі Посполитої. Ослаблене внаслідок татаро-монгольської навали (змінюється оцінка періоду на цілком негативно у зв'язку із занепадом в ньому головного історіографічного концепту - православ'я) православ'я зазнає утисків з боку блискаючого католицизму. Останній, підтриманий польськими королями, став тіснити православ'я не тільки на литовських землях, але й на руських за рахунок того, що руська еліта - колишні спонсори православ'я переходили на бік католицизму. Власне кажучи, цей момент історії П.Куліш вважає знаковим, таким, що вплине не тільки на долю України, але й на долю Польщі: обезглавлена, позбавлена власної можновладної еліти, що підтримувала розвиток православ'я, нація починає духовно занепадати, з'являються деструктивні сили, що загрожують знищенням не тільки її,

але й тій нації, в політичному тілі якої вона знаходиться.

В умовах постійних утисків з боки католицизму та уряду Речі Посполитої, занепаду світового православ'я, "руська віра" утримувалась завдяки ще не знищеним осередкам релігії - монастирям, діяльності окремих осіб, які не відійшли від предківської віри (Костянтин Острозький) та завдяки темності та важкодоступності для папських легатів українського населення в основній своїй масі. Поворотною подією в житті українського православ'я, як і загалом в історії України стала унія. В самому дослідженні автор мало приділяє уваги опису цього явища, вважаючи, що тема і так достатньо досліджена, але на відміну від попередніх своїх досліджень, він збільшує її значимість у процесі відпадиння України від Польщі.

В умовах, коли Річ Посполита оголосила хрестовий похід на православ'я, а у власному суспільстві внаслідок деструктивних процесів воно не знайшло належного захисту, давня ідея українського духовенства про об'єднання з іншою частиною православ'я, колишніми землями Київської Русі, співпали з об'єднаною політикою Московської держави.

Окреме місце П.Куліш приділяє ролі релігії в історії народу. Узагальнюючими є такі сентенції: 1. Релігія є духом народу, її провідники - духовенство є поводириями народу, оскільки у справах людських нижчого порядку корисне переважає над істинним, а мисляче над моральністю. Православ'я є духовним відповідником для хліборобської нації, без якого вона втрачає духовну орієнтацію і має здатність до переродження; 2. Напротязі віків православ'я було хранителем народності; 3. В житті соціуму релігія займає місце ідеології і здатна через пропаганду певних ідей впливати на хід історії. Цю особливість П.Куліш акцентує в двох ключових моментах: формування ідеї необхідності вийти з під влади Польщі й утвердження в народі думки про необхідність об'єднання з північним сусідом - Московським царством: "Наивная пропаганда обобраного униатами духовенства действовала сильно на умы простонародья... Оставив панов и униатских иерархов с их надеждой и искательством, устремленных к центру польскому, православное духовенство и находившиеся под его влиянием миряне обратили свои покаяньем смутные упования к центру московскому. Задача будущего воссоединения Русской земли было решено во многих умах задолго до событий, утвердивших это решение"²⁷.

Загалом особливістю цього дослідження є наявність великої кількості персоналій, хоча у порівнянні з попередніми дослідженнями, персоналізм почасти витісняється певними системами, до яких вони входять: ізуйтські методи боротьби; тенденції розвитку

українського православ'я; церковна дипломатія, протестантизм як соціокультурне явище і т. д. Навіть Й.Борецькому, одному з улюблених Кулішем історичних діячів, приділено набагато менше уваги, ніж в попередньому дослідженні, але П.Куліш залишається сталим в своїх уподобаннях щодо І.Вишенського. Його персона та діяльність не зазнають переоцінки в умовах тотальної зміни оціночних критеріїв.

Так в цей час набувають негативної оцінки більшість попередніх кулішевих концептів. Вони потрапляють до сфери антикультури. Антикультура, окрім старого концепту "механічно заповненої чужої культури", розширюється за рахунок концепту пограниччя та войовничого християнства (є формою трансформованого православ'я в результаті поєднання з насиллям, що в очах Куліша в цей час не може бути виправданим навіть перед загрозою фізичного знищення етносу, таку релігію він називає "волчьей релігією"²⁸. Відповідно до принципу протиставності світ антикультури є антитезою до світу культури. Протиставлення простежується по головних сюжетних лініях історії, соціальних відповідниках та по протистоянню персоналій. Важливо відмітити, що П.Куліш формулює цю антитегічність як внутрішню, глибоко закорінену в ментальності українського народу, тому підкреслює їх однокоріневу похідну (символічним виглядає зображення трагедії роду Острозьких, де батько виявляється палким прихильником і оборонцем православ'я, одним з преставників історії-культури, тоді як його син, підтримуючи реформаційні рухи, низове козацтво потрапляє до сфери антикультури). Отже, П.Куліш підкреслює глибинну ментальну спорідненість протиставних один одному явищ в історії українського народу: хліборобська культура протистоїть здобичництву; хутори, хранителі національних традицій - денационалізованим містам, осередкам чужої культури - протистантизму; монашество протистоїть козацтву ("интерсы малорусского духовенства расходились диаметрально с интересами казацкими"²⁹); територія, духовні осередки православ'я протистають топосу, в якому формується козацтво (територія колишньої Київської Русі з центром у Києві - прикордонні, пограничні області). Протистоїть сама історія: історичність, перспективність культурницької діяльності духовенства й антиісторична в своїй безперспективності діяльність козаків, які зникають разом із знищеною ними самими цивілізацією. Протистають характери рушійних сил: накопичувальний, заснований на терпінні історичний поступ протистоїть радикалізму, бунтівному напору. Дві історії, за П.Кулішем, ведуть і до двох різних наслідків: історія - культура до самозбереження

етносу через збереження і пронесення через віки православ'ям його "народності"; історія-антикультура в своїй саморуйнівній логіці - до втрати цієї "народності", оскільки з революцій народ виходить зовсім іншим, він втрачає ментальну тяглість³⁰.

Куліш підкреслює хисткість грані між культурою та антикультурою, спокусливість її подолання в часи лихоліття, роль духовного проводу в історії народу.

Загальна історія української антикультури - це формування українського суспільства як осердя зла, розвиток негативних ментальних рис за сприятливих обставин (жадоба наживи, прагнення помсти, вузькість егоїстичних інтересів і т. д.). Така історія зображається як наростання негативістських рис (перші козацькі повстання), що завершилося національною катастрофою (війна під проводом Б.Хмельницького), в ході якої були не тільки втрачені попередні здобутки культури, але й був закладений в історії майбутній апофеоз антикультури - самознищення українського етносу в процесі громадянської війни (Руїна).

За умов моделювання внутрішнього розколу українського суспільства, втрачається його месійна роль. Навпаки, воно саме вимагає приходу месії з-зовні. Ним стає Московська держава. Вона силою влади не тільки підтримує слабнуче українське православ'я, але й придушує саморуйнівні процеси в українському суспільстві. Так, П.Куліш прилучається до творення міфу про воз'єднання України й Росії.

Зміна історичного концепту змінює історичну схему. Попри окремі зміни в акцентах (дохристиянській історії не приділяється належної уваги, переоцінки зазнає період татаро-монгольської навали і т. д.), міняється роль деяких періодів історії. З огляду на актуалізацію двох концептів, особливо привабливим для історії-культури видається період Київської Русі. З нього розпочинається "История отпадения Малороссии от Польши", до нього неодноразово повертається П.Куліш в ході історичного дослідження³¹.

Окрім періоду Київської Русі вирізняється за обсягом і значимістю період визвольної війни українського народу - "Хмельниччина", коли, на думку П.Куліша, з найбільшою силою проявилися саморуйнівні тенденції в українському суспільстві. На появу цього періоду в українській історії автор вказує впродовж усього дослідження у вигляді коментарів-пророцтв.

Таким чином, в історичній схемі домінують два періоди - Київська Русь і Хмельниччина. В той же час, привертає увагу якась безперспективність історії України в цій монографії, адже зі зведенням національної специфіки до дотримання православної обрядо-

вості сама специфіка (а, отже, й основа народної історії) розчиняється в контексті російського православ'я, більш сильнішого з огляду на захищеність державними формами.

В "Истории отпадения Малороссии от Польши" принципово змінюється погляд і на українське суспільство. Якщо в "Истории воссоединения Руси" це - єдине ціле, то в наступному дослідженні ця єдність розпадається у відповідності до двох концептів. Розвиток суспільства моделюється як наростання внутрішнього розколу. Перш за все змінюється погляд на козацтво - тут воно осердя зла. В той же час, на прикладі моделювання цього соціального стану добре видно, загальну методику формування П.Кулішем моделі суспільства-зла. Автор намагається створити уявлення про антисоціальність козацтва за допомогою утвердження думки про його прийшлий, неавтохтонний характер; про антисоціальний спосіб життя й господарювання - кочівний спосіб життя, що спонукає до грабунків; про несталість козацтва як соціальної групи - постійно розпадається на окремі опозиційні осередки; про відмінність від решти народу релігійних уподобань, ствердження антихристиянської сутності козацтва: "...предоставляя в своем кругу каждому свободу совести относительно злодейских поступков с отцом, матерью, родством и со всем обществом, козаки допускали свободу совести религиозной"³², "...козацкая масса представляла собою слияние вероисповеданий"³³, внаслідок чого "козацкая среда была доступна если не той религии, которая выражает себя делами милосердия, то религии ужаса перед карающим Божеством"³⁴.

За аналогічною схемою моделює П.Куліш й стан міщан. В "Истории воссоединения Руси" міщани були хранителями української культури. В наступному дослідженні погляд П.Куліша змінюється: по-перше, місто в зоні пограниччя протистоїть хліборобській околиці; по-друге, воно денационалізоване - тут знаходять притулок іноземці; по-третє, через місто проникає в Україну чужа культура, що по відношенню до власної є явищем антикультури (в першу чергу це стосувалося протестантизму). Останній чинник, на думку П.Куліша, призводить до зміни світоглядних засад: довільне й суб'єктивне тлумачення священних текстів, відхід від православ'я породжує ревізійністський світогляд, що спонукає міщанина порушити усталені соціальні кордони й почати втручатися до сфери світської й духовної влади. Тому міщанство як і козацтво носить антисоціальний характер, головною ознакою чого є відсутність внутрішньостанової єдності. П.Куліш підкреслює принципову схожість цих двох соціальних груп через організаційну єдність: "Устройство козацкой общины... было не что иное, как подражание

общине мещанской"³⁵. Зрештою, аналогія між міщанством і козацтвом повністю прояснюється, коли автор демонструє як з середовища самого міщанства народжується подібна до козацтва соціальна група, що поповнює його лави.

Через особистість В.Острозького до цього тандему П.Куліш приєднує й українське панство.

У відповідності до антитептичності - монашество є осердям культури. Його опис моделюється як антитеза козацтву: має автономне коріння; є хранителем національних традицій й православ'я; його історичний розвиток є поступальним, акумулятивним.³⁶ "... в то время, когда православная немочь, умственные потьмы приходских попов и подстрекаемое протестантами стремление церковных братств к религиозной гегемонии вели малороссийскую народность к самоуничтожению, в то самое время наше монашество, под покровом аскетического отворачивания ко всему мирскому, хранило в своей обособленной среде непоколебимых никакими пришлыми учениями представителей русского элемента, и незримо для мира поддерживало нашу древнерусскую народность"³⁶.

Беручи за основу перш за все монографії з історії України, ми переслідували єдину мету: розібратися в суперечливих історичних поглядах П.Куліша, визначити концептуальні лінії, за якими відбувається еволюція його поглядів, адже об'ємний матеріал, тривалі хронологічні межі вимагають дотримання більш чіткої логіки, творення певної системи.

Але й саму суперечливість історичних поглядів П.Куліша не можна ігнорувати, оскільки, вона є знаковою для української історіографії. Окремі статті П.Куліша покликані розширити проблематику історичних досліджень, відійти від однозначності в оцінці того чи іншого історичного явища. Деякі редактори, знаючи полемічний характер історичних досліджень П.Куліша, вмішували його статті саме з метою розгорнути на сторінках своїх часописів історіографічну дискусію.

П.Куліш зумів по-новому подивитися на роль Польщі в історії України; на період монголо-татарської навали; на роль польської шляхти в освоєнні пограничних земель.

В той же час, хиткість світоглядних позицій, переконань П.Куліша змушували інших істориків чіткіше визначати свої позиції щодо історії України та послідовно їх дотримуватись.

В епоху загального захоплення позитивізмом (П.Куліш теж був його прихильником), своєю творчістю вказав на слабку сторону цього методу, що стане причиною його кризи на початку ХХ ст., а саме, неможливість усунути в історичному дослідженні суб'єк-

тивне, авторське начало (так П.Куліш фактично на базі одного й того самого джерельного матеріалу витворює дві різні концепції історії України).

Але для української історіографії П.Куліш залишиться перш за все невтомним дослідником, шукачем нових джерел з історії України, поширювачем історичних знань та світового досвіду в галузі дослідження вітчизняної історії. Зберігаючи протягом життя цікавість до перших козацьких повстань, значно розширює за рахунок матеріалів з польських і російських архівів джерельну базу для їх вивчення. П.Куліш запропонував цілий ряд нових тем для історичних досліджень: історія українського панства, вплив західної культури на формування українського суспільства; економічна історія України³⁷; фактор пограниччя в її історії; роль українських діячів у польській та російській культурах і т. д. Своїми ґрунтовними дослідженнями він почасті сприяв перегляду та поглиблення схеми української історії, окрему увагу акцентуючи на важливіс дослідження періоду Київської Русі як одного з головних етапів української історії.

- 1 Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. - К., 1989. - С.11.
- 2 Поперечна Г.С. Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: Дис. канд. філос. наук. К., 1998. - С.13.
- 3 Погрібний А. "Гарячий Куліш" //Творчі та ідейні шукання П.О.Куліша в контексті сьогодення: Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша. - К., 2000. - С.27-39.
- 4 Лист П.Куліша до Г.Галагана //Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, під редакцією Ю.Луцького. - Нью-Йорк - Торонто, 1984. - С. 110.
- 5 Погрібний А. Вказ. праця. - С.34.
- 6 Усаєнко Т. "Грамагіка" П.Куліша в українській педагогічній думці ХІХ ст. //Творчі та ідейні шукання П.О.Куліша в контексті сьогодення:Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша. - К., 2000. - С.68-74.
- 7 Грабович Г.До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ ст.: Шевченко, Куліш, Драгоманов //Сучасність. - 1996. - №2. - С.90-95.
- 8 Там само.
- 9 П.Куліш слова "ментальність" не вживав, а використовував характерні для ХІХ ст. його відповідники: "дух народу", "народність", "культура" і т. д.
- 10 Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Дис... канд. іст. наук. - Одеса, 1998. - С.45-46.
- 11 Див. Вайнштейн О. Язык романтической мысли: О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. - М., 1994. - 80 с.
- 12 Вайнштейн О. Вказ. праця.
- 13 Куліш П. Объявление о составлении книги под заглавием "История мало-

- росийских фамилий”//Сочинения и письма П.А.Кулиша, под ред. И.Каманина. - К.,1910. - Т.5. - С.36.
- 14 Пошила Л.С. Вказ. праця.- С.31.
- 15 Нахлік Є. Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. - Львів - Нью-Йорк, 2000. - С.13 - 40.
- 16 Більшість дослідників творчого спадку П.Куліша відмічають важливість поняття “культура” для його історіософського мислення. Зазнавши впливу філософії позитивізму, П.Куліш з декількох його варіантів надає перевагу спенсерівському культурологічному (що відкриває в межах позитивізму шлях до інтуїтивного, творчого пошуку) перед контівським натуралістичним. (Див.: Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. - 1994. - №11/12. - С121-142). Але навіть зі спенсерівської тріади основоположних факторів в житті соціуму розвиває і поглиблює культурологічні системотворчі аспекти, розглядаючи під їх кутом роль держави. Не дивлячись на вагомість культурологічних засад, П.Куліш в історичних дослідженнях не обмежується з’ясуванням вузькофахових питань з галузі культури, а воліє через культуру вирішувати як історіографічні так і політичні проблеми.
- 17 П.Куліш мав своєрідне уявлення про християнство, допускаючи поряд з проявами християнської терпимості можливість збройного опору іноземним загарбникам. Його особливо зацікавила така сентенція Ісуса Христа: “Не думайте, що я прийшов принести мир на землю. Не мир я прийшов принести на землю, а меч”. (Див Нахлік Є. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша// Філософська думка. - 1999. - №5. -С. 102-117). Аналогічний мотив окультурення через насильницьке відсікання шкідливих елементів відчутний в образах Ратая та Просвітителя.
- 18 Лист П.Куліша до Г.Галагана// Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, під ред. Ю.Луцького. Нью-Йорк - Торонто, 1984. - С.97.
- 19 Поперечна Г.С. Вказ. праця. - С.105-106.
- 20 Лист П.Куліша до І.Пулля // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, під ред. Ю.Луцького. Нью-Йорк - Торонто, 1984. С.219.
- 21 Там само. - С.93.
- 22 Погрібний А. Вказ. праця. - С.30.
- 23 Пошила Л.С. Вказ. праця. - С.115.
- 24 Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. - Т.1. - М.,1888. - С.10.
- 25 Там само. - С.5.
- 26 Там само. - С.6.
- 27 Там само. - С.136-137.
- 28 Там само. - С.111.
- 29 Там само. - С.59.
- 30 Див. Нахлік Є. Апокаліпсис Пантелеймона Куліша // Вітчизна. - 1990. - №10. - С.168-174.
- 31 В останнє десятиліття свого життя дослідник особливо цікавився історією Київської Русі. Див. Куліш П. Судьбы Киевского великого княжества и удельных княжеств Киевско-Днепровской Руси до татарского погрома // Живописная Россия, отечество наше в его земельном, историческом, экономическом и бытовом значении. - СПб.-М.,1897. - Т.5: Малороссия, Подолия и Вольны. - Ч.1. - С.93-320; Киево-Днепровская Русь после татарского погрома. - Там само. - Ч.4. С.121-144. Детальніше про розвідки П.Куліша з цього періоду див. Пошила Л.С. Вказ. праця.

- 32 Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. - Т.1. - М.,1888. - С. 58.
- 33 Там само.
- 34 Там само. - С.132.
- 35 Там само. - С.47.
- 36 Там само. - С.169.
- 37 Окрім поодиноких зауважень з приводу необхідності досліджувати економічну історію України та окремі вислиди з цієї проблематики, активно займався збиранням джерел для ґрунтовного дослідження. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. - Ф.ІІ - Спр. №2129).

I. Архів

Особистий фонд П.Куліша відклався в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ) - Ф.338(100 д., 1843-1963); в ньому ж у Ф.І зберігаються наукові і творчі матеріали (д. 3062); у Ф.ІІ - історичні матеріали (7 д.); Ф.ІІІ - листування; Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (м.Київ). - Ф.18 (194 д.,1843-1919): збірки поезій, прозові та драматичні твори, переклади, матеріали цензури, листування; Центральний державний історичний архів у м.Києві. (Ф.407. - Оп.261; Ф. 442. - Оп.802, 812; Ф. 707. - Оп.7, 6); Епістолярна спадщина, записна книжка, рукописи П.Куліша зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім.В.Таровського (Див.: Населевць Н., Ситий І. Каталог рукописів П.О.Куліша та листів до нього у зібранні чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського//Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження: Львів - Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коця, 2000. -С299-353); Державний архів Чернігівської області (Ф.140. - Оп.1; Ф.П.-593. - Оп.1) - переклади та бібліотека П.Куліша.

II. Перелік персональних бібліографій П.О.Куліша

1. Кирилук С. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього// Українська бібліографія. - Вип. 2. - К.,1929. - 121 с.
2. Пантелеймон Куліш (1819 - 1897): Бібліографічний покажчик. - Суми, 1994. - 65 с.

III. Найважливіші праці П.О.Куліша

1. Україна, зложив П.Куліш. Од початку України до Батька Хмельницького. - К., 1843. - 96 с.
2. Повесть об украинском народе. - СПб., 1846. - 114 с.
3. Украинские народные предания. - Кн. 1. - М.,1847. - 90 с.
4. Записки о Южной Руси. - К.:Дніпро, 1994. - Т. 1-2. - 719 с.
5. Чорна рада, хроніка 1663 року. - СПб., 1857. - 428 с.
6. Характер и задачи украинской критики // Основа. - 1861. - №2 (февраль).

- С.157-162.
7. Історія України, од найдавніших часів // Основа. - 1861. - №9 (сентябрь). - С. 79-107.
  8. Полякам об українцах (ответ на безымянное письмо) // Основа. - 1862. - №2 (февраль). - С.67-86.
  9. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии. // Вестник Юго-Западной и Западной России. - 1862. - июль. - С. 30-49; август. - С.49-74; сентябрь. - С.136-157; октябрь. - С.190-202; ноябрь. - С.220-239; декабрь. - С.261-277; 1863. - январь. - С. 1-21.
  10. Польская - казачья война 1638 года // Отечественные Записки. - СПб., 1864. - №9. - С.328-355; №10. - С.513-543.
  11. Руїна // Мета. - 1863. - Т.1. - №2. - С.134-148; 1864. - Т.2. - №5. - С.50-67.
  12. История воссоединения Руси. - Т.1-3. - СПб., 1874-1877.
  13. Польская колонизация Юго-Западной Руси // Вестник Европы. - СПб., 1874. - №3. - С.5-35; №4. - С.483-552.
  14. Материалы для истории воссоединения Руси. - Т.1 (1578-1630). - М., 1876. - 322с.
  15. Мальована гайдамачина, словесний здобуток незнаного автора, подав письменній громаді П.Куліш // Правда. - Львів, 1876. - Ч.9. - С.349-358; Ч.10. - С.384-394; Ч.11. - С.420-427; Ч.12. - С.460-471.
  16. Казаки по отношению к государству и обществу. // Русский Архив. - 1877. - №3. - С.352-368; №6. - С.113-135.
  17. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. - Львів, 1882. - 40 с.
  18. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654): В 3-х т. - М., 1888-1889.

IV. Основні праці про життя та діяльність П.О.Куліша

1. Костомаров Н.И. О казаках (по поводу статьи П.А.Кулеша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях "Русского архива", 1877) // Русская старина. - 1878. - Т.21. - №3. - С.385-402.
2. Грушевський О.С. З сорокових років. "Повість об українском народі" Куліша // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1908. - Т.85. - С.81-105.
3. Грушевський М.С. Развитие украинских изучений в XIX ст. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. СПб., 1914-1916. - Т.1. - С.1-37.
4. Дорошенко Д. П.О.Куліш. Його життя та літературно-громадська діяльність. - К.: Просвіта, 1918. - 70 с.
5. Грушевський О.С. Історичні погляди П.О.Куліша. // Літературно-науковий вісник. - 1919. Кн.7 - 9. - С.77-93.
6. Луцький Ю. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані, під редакцією Ю.Луцького. - Нью-Йорк. - Торонто, 1984.
8. Нахлік Є. Позитивізм у рецепції Пантелеймона Куліша // Філософська і соціологічна думка. - 1994. - №11/12. С.121-142.
7. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: погляди на Петра I і Катерину II // Пам'ять століть. - 1999. - №1. - С.88-98.
8. Похила Л.С. Історичні погляди П.Куліша: Дис... канд. іст. наук. - Одеса, 1998. - 190 с.

V. Перевидання студій П.О.Куліша після 1990 р.

1. Книга о ділах народу Українського і славного війська козацького запорозького. // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3-х т. / АН УРСР; Археографічна комісія та ін.; упорядник: М.Бутич; гол. ред. П.Сохань. - К.: Наукова думка, 1990. - Т.2. - 1990. - С.66-80.
2. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // Хроніка 2000. - К.: Довіра, 1993. - №1-2. - С.83-87; №3-4. - С.104-127; №5. - С.70-80; №6. - С.139-154.
3. Щоденник. / АН України, Інститут української археології. ЦНБ ім. Вернадського. / Упоряд. тексту: С.Кіржаєв; відп. ред. В.Шандра. - К., 1993. - 87 с.
4. Твори в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1994: Т.1. - 750 с.; Т.2. - 766с.
5. Записки о Южной Руси. - К., Дніпро, 1994. - Т.1-2. - 719 с.
6. Листи до М.Білозерського / Львівське відділення ін-ту літератури ім. Т.Шевченка. / Упоряд. вступ. слово й комент. О.Федорука; відп. ред. Є.Нахлік. - Львів; Нью-Йорк: В-во "М.П.Коць". - 1997. - 219 с.
7. Твори в 2-х т. - 2 вид. - К.: Наукова думка, 1998.
8. Владимирия, или искра любви: приключения Недригайла из Недригайлова городка. Посмертные записки моего приятеля. / Публікація О.Лугового, О.Пурта // Київська старовина. - 1998. - №1. - С.41-93; №2. - С.96-150; №3. - С.33-86.
9. Чорна рада. Хроніка 1667 року; Оповідання. - К.: ТАСТ-М, Х.: Єврокспрес, 2000. - 384 с.